

Усубалиева А.С.

СӨӨКТҮ КОЮУГА ЧЕЙИНКИ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР
(Талас облусунун мисалында)

Усубалиева А.С.

РИТУАЛЫ ДО ПОГРЕБЕНИЯ УСОПШЕГО
(на примере Таласской области)

A.S. Usubalieva

RITUALS BEFORE THE BURIAL OF THE DECEASED
(in example Talas oblast)

УДК: 39:572(575.2)(043.3)

Бул макалада этнографиялык талаа материалдарынын негизинде каралган Талас облусунда жашаган кыргыз элинин сөөктү коюуга чейинки коштолгон ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр тууралуу жазылды. Аймакта жашаган элдердин салттары жана дүйнө таанып-билүү таалимдери бирдей көрүнүштө экендиги талдоого алынды. Унутулуп бара жаткан, кыргыздардын салттуу маданиятынын негизи болгон тыюулар, ырым-жырымдар топтолуп, алардын эл арасында сакталып калган маанилери чечмеленип берилди. Ырым-жырымдарды аткаруудагы азыркы таптагы жаңы кирип жаткан өзгөрүүлөр көрсөтүлдү. Ар бир элдин салтында каза болгон адамды акыркы сапарга узатуунун, эскерүүнүн маанилүү орду бар. Майытты узутуу салты анын жашына, жынысына, дөөлөтүнө, коомдогу ордуна, адамдык касиетине жана анын артында калган бала-чака, тууган-туушкандарынын жашоо-турмушу менен тыгыз байланыштуу экендигин айгинелейт.

Негизги сөздөр: маркум, сөөк, керээз, кошок, сөөк коюу, билдирүү.

В данной статье описаны традиции, обычаи, приметы, сопровождающие погребальные ситуации кыргызского народа, которые проживают в Таласском регионе на основе этнографических полевых материалов. Исследованы традиции, обычаи, влияния жизненно-бытовых условий и мировоззрения компактно проживающих народов. Также даны значения архаических сгруппированных обрядов среды народа и составляющие основу кыргызской традиционной культуры забытых запретов. Показаны исполнения обрядов на современном этапе и новые изменения. В традициях каждого народа особое место занимает проводы и поминки усопшего. Погребальный обряд усопшего связан с его возрастом, полом, богатством, общественным положением, человеческим достоинством и благосостоянием его детей и родственников.

Ключевые слова: покойник, труп, завецание, плачь, похороны, извещение.

This article describes the traditions, customs, signs accompanying the burial situations of the Kyrgyz people who live in the Talas region on the basis of ethnographic field materials. Traditions, customs, influence of vital living conditions and worldview of compactly living peoples are investigated.

The meanings of archaic grouped rites among the people and constituting the basis of the Kyrgyz traditional culture of forgotten prohibitions are also given. The performance of rites at the present stage and new changes are shown. In the traditions of each nation, a special place is taken by the farewell and Wake of the deceased. The funeral rite of the deceased is associated with his age, sex, wealth, social status, human dignity and the welfare of his children and relatives.

Key words: deceased, corpse, testament, cry, funeral, notice.

Ар бир элдин үй-бүлөлүк каада-салтында адамдын каза болушуна байланыштуу аны акыркы сапарга узатуунун, эскерүүнүн дагы маанилүү орду бар. Адам баласынын башына келе турган кайгы айрыкча жамаатташып жашап келген элдерде үй-бүлөнүн гана эмес, урук-туугандардын, кошуналардын, айылдаштардын, дос-тентуштардын, куда-сөөктөрдүн көңүлүн чөгөргөн окуя болуп эсептелет. Кишинин жаны үзүлүп жаткан коз ирмемдерден тартып сөөктү коюу жана андан кийинки маркумду эскерүүгө багытталган иш-чараларды траурдук мүнөздөгү ырым-жөрөлгөлөр катары кароо керек.

“Туулган соң, өлмөк бар” дегендей кыргыз элинде да башка элдер сыяктуу өлгөн адамды чамасы жетишинче тууган-уругу, эли-журту, жек-жааттары менен урматтап узатууга аракет жасашат. Арийне, өлүктү узатуу салты анын жашына, жынысына, дөөлөтүнө, коомдогу ордуна, адамдык касиетине жана артында калган бала-чака, тууган-туушкандарынын жашоо-турмушу менен тыгыз байланыштуу.

Кыргыз элинин салты боюнча ооруп өлүм алдында жаткан адамдын жакын туугандары, балдары өлүм алдындагы адамдын керээзин жана ыраазычылыгын сурап калууга аракеттенишет. Керээзде “жакшы тур, жакшы жүр, эже-карындаштарыңа төркүн болуп, канат бутак бол” деген өңдүү каалоолор айтылат. Өзгөчө “колунда калган балага ата конушунун отун өчүрбөй, түтүн булатып, баланчанын баласы деген атты өчүрбө” деген сыяктуу мазмунда керээз айтылат. Негизинен керээз айтуу тигил же бул адам ка-

рылыкка жеткенде, же болбосо катуу ооруп жатканда “өлүм жакындап калды” деген ишенимде аткарылып келген. Адатта маркум тарабынан айтылган *көрөөз* сөзсүз түрдө орундалган.

Кыргыз элинин салтында адам өлгөндөн кийин жанындагы аксакалдар жана туугандары *майрам сууга* алып, бетин жаап, ага арналып тигилген боз үйгө алып барышат. Өлгөн адам аял болсо үч аял, эркек болсо үч эркек *майрам сууга* алат. Каза болгон адамдын денесин сууга алуу сөөк коюуга байланыштуу ырым-жырымдарынын алгачкылары болуп саналат [2, 165-б.]. Боз үйгө алып келгенде эркек киши болсо оң жагына, аял кишини сол тарабына башын эшик тарапты көздөй каратып, чалкасынан жаткызат. Астына да, бетине да ак мата жаап, көшөгө тартып жайгаштырат. Өлүктө тартылчу көшөгөнүн тигиши сыртты караса, келин келгендеги көшөгөнүн тигиши ичке каратылып тигилет. Майытты денелик сапаты менен узатуу үчүн улам-улам тазалап, ак чүпүрөктү суулап сүртүп турушат (мурдунан, көзүнөн, кулагынан). Ысыктын күнүндө ичи көөп кетпеши үчүн жалбыз чөбүн муздак сууга салып, майыттын ичине жаап, бат-бат алмаштырып турат.

Аялдар дароо үн чыгарып ыйлашат. Кайтыш болгон адамдын аялы, кыздары, эжелери, келиндери, абысындары көшөгөнүн сыртында тетири карап, өлүктү жоктоп кошок айтып ыйлап отурат. Бөлмөнүн же боз үйдүн ичинде жалаң гана аял кишилер отурушат. Сөөктүн жанында олтурган аялдардын курамы чектелбейт. Негизинен алардын катарына жакын туугандарынын аялдары, жеңелери, кыздары, кудагыйлары ж.б. кирет. Эркек кишилер жана маркумдун балдары боз үйдүн сыртында өкүрүп ыйлап турушат. Ата-бабалардын салтында каза болгон адамдын денесин жайгаштыра турган боз үйдүн ичиндеги идиш-аяк, турмуш-тиричиликке керектүү башка буюмдардын бардыгын чыгарышкан. Себеби эл арасындагы ишенимдерге караганда “жаны чыккан адамдын каны жайылат, ал эми ага булганган буюмду колдонуу күнөө болот” - деп эсептелген [1, 66-б.].

Талас облусундагы кыргыздарда эркек болсо “*боорум ой*”, картаң киши болсо “*атам ой*”, аял болсо “*энем ой*”, жашыраак болсо “*эжем ой*” же “*жеңем ой*” деп боз үйгө же өлүк чыккан үйгө жакындаганда эркектер өкүрүп келет. Келген аялдар болсо боз үйдүн ичинен үн чыгарып, ал жерде отурган аялдар менен тегиз көрүшүп, кайрат сөздөрүн айтып чыгат. Аялдары эгер жакын тууган болсо же кудалардан болсо отуруп кошок айтат, андан кийин барып көрүшөт. Кыздары өкүрүп-чыңырып келет. Эгер кыздары анчалык ыйлабаса, анда айыл ичинде сөзгө калат.

Абалтан келе жаткан салт боюнча сөөктү боз үйдөн чыгарып келишкен. Ал кийинки ХХ кылымда да уланып, өлүк чыккан жерде боз үй тигилген. Анын ичине маркумдун сөөгү коюлуп, андан кийинки жасалуучу аза ритуалдарында да маанилүү милдетти аткарып келген [3, 147, 157-66.]. Элдин жапырт отурукташуусунун натыйжасында боз үй жетишсиз болуп калган айрым гана учуларда там үйлөрдөн узаган.

Адамдар өкүрүп келүүчү сөөк жаткырылган боз үйгө маркумдун портретин илип койгон учурлар көп. Мурунураак кызматы бар, кадыр-баркы жогору адамдардын портрети боз үйгө илинчү экен. Азыркы убакта бардык эле адамдар илип жатканы байкалат. Бирөөлөр фотопортреттерди чоңойтуп илсе, дагы башкалары кол менен тартылган сүрөттөрдү даярдатып көрөбүз. Маалымат берүүчүлөр мындай тажрыйба совет доорунан бери келе жатканын белгилешет.

Кыргыз, казак жана түрк улутундагы элдерде туруктуу үрп-адаттардын бири - дүйнө салган адамдын жакын туугандарына же башка жерде жүрүп кайтыш болгон адамдын айылындагы үй-бүлөсүнө, ата-энесине айыл аксакалдарынын жыйналып келип угузуусу. *Угузуу* кара сөз түрүндө же кошок түрүндө, же болбосо кайгылуу күү аткаруу менен орундалган.

Эгерде адам башка жерден кайтыш болсо туугандары үн чыгарып келип, жакын бир туугандарына жана балдарына угузат. Боз үйдүн сыртында же үйдүн алдында тескери карап балдары, неберелери, жээндери өкүрүп турушат. Кара-Буура районунда маркум үйдөн кайтыш болсо балдары же бир баласы таякка сүйөнүп, эшиктин алдына чыгып тетири карап өкүргөн. Азыркы убакта кошок кошуу салты солгундап калганын этнографиялык материалдар тастыктап турат.

Өлгөн адамдын төркүнүнө эң биринчилерден болуп кабар айтылат. Себеби өлгөн адам үй ээси болсо, төркүнү күйөөсү өлгөн жесирге келип “*карасын*” кийгишишет. Эгер аялы кайтыш болсо төркүнү “*актыгын*” алып келип, майыттын башына жаздап койгон. Актыгын кечиктирип алып келсе “*майыт актыгын күтүп кыйналып калды го*” деп төркүндөрү сөзгө калган. Ал эми жесир аялга кара көйнөк, кара жоолук, кара чапан кийгизип, сөйкө-шакектерин алып, чачын жазып коюшкан. Кара жоолуктун учу байланбайт, башы чүмкөлүп бош ташталат. Аялдын чачын абысындары жайып, маркумдун жетилиги өткөндөн кийин өздөрү кайрадан өрүп, башындагы кара жоолуктун алып, башка жаңы жоолук салышат. Булардын ар биринин мааниси бар. Алсак, билерик, сөйкө-шакектерин, чачпагын чечип койгону “өлгөн

адамдын жамбашына өтөт”, кара жамынганы “майытка көлөкө болот” деген ишенимди билгизет.

Жакын туугандарга, жек-жаат, куда-сөөктөргө же тууганчылык катышта жүргөн башка адамдарга *кабар берүү* аза күтүү салтында орчундуу роль ойнойт. А.С. Көчкүнов белгилегендей, адамдын каза болгондугу тууралуу кабар айтуу сөөктү койгонго чейинки абдан жоопкерчиликтүү ритуалдык мүнөздөгү аракет [4, 142-б.]. Анда жашаган жеринин алыс-жакындыгына карабастан тиешелүү адамдарга кабарды сөзсүз жеткирүү керек болгон. Кээде кандайдыр бир себептер менен кабар жетпей калган учурларда маркумдун жакын туугандарына таарынуулар болгон.

Кабар жетери менен биринчилерден болуп маркумдун жакындаш бир туугандары, аталаш туугандары, кыздары келет. XX кылымдын акыркы он жылдыгына чейин топурак салууга урук-тууган, жек-жааттардын бардыгы катышчу. Кандайдыр бир себептер менен келбей калгандар болсо же кабар жетпей калса нааразычылыктарды жараткан. Азыр топурак салууга кудалары, туугандары жана жакын жашаган жек-жааттары гана катышат. Тууганчылыгы алысыраак же катташы бар кишилер ар кандай себептерге байланыштуу бара албай калса, тиешелүү суммадагы акчасын берип жиберүү менен чектелишет. Бирок көп убакыт өткөрбөй барып куран окутушат.

Талас өрөөнүндөгү элдерде адамдын өлгөндүгү тууралуу кабар айтылгандан кийин келген жек-жааттар килем, көйнөк, маасы, кепич, сырт кийим, сыйрасы деп үч-беш кийимдик мата, момпосуй, токочтон бир коробка жана кошумча алып келет. Сырт кийимдерин, кепич-маасын боз үйгө илет. “*Келинди келгенде, кемпирди өлгөндө көр*” деген сөз бекеринен айтылган эместир. Эгер боз үйдүн бир капшыты сырт кийимге толбосо, толсо да кымбат баалуу матадан тигилген көйнөктөр илинбесе, келиндери айыл ичинде кеп-сөзгө калат. Кээ бир учурларда эркек киши өлгөндө кийими аз болсо балдарынын же туугандарынын кийимдеринен убактылуу илип койгон учурларды да кезиктирүүгө болот.

Жаңы технологиянын өнүккөнүнө байланыштуу кабарды жеткирүүдө өзгөрүүлөр болгонун байкоого болот. Мындан беш-алты жыл мурун кагазга кабар жазылып, ал үчүн туугандарынын арасынан эки киши шайланып, машинасына май куюп берип, жек-жааттарга жана алыскы туугандарга кабар жиберген. Кийинки жылдардан бери байланыш каражаты болуп калган уюлдук телефон менен гана айтып коюшканын көрөбүз. Ошол эле мезгилде эң жакын туугандарына (бир тууганы, баласы, кызы ж.б.) мындай жол менен угузулбайт. Кабар угузууда туугандыктын

алыс-жакындыгы эске алынып, адамга катуу тийбегендей ыкманы тандашат. Ал эми кабар айтууда телефондун колдонулушу мурункудай убара тартып алыска чейин жол тартуунун зарылчылыгын жокко чыгарып, бир жагынан кошумча чыгымдарды азайтты десек болот.

Кыргыздарда кара ашына мал союп маркумду акыркы сапарга узатууга келген адамдарга тамак берүү салты ушул күнгө чейин бекем сакталып келе жатат. Адам каза болгондон кийинки жакындарынын аткаруучу орчундуу иштеринин бири - союуга жарактуу семиз малды таап, бата кылып сойдуруу.

Союлуучу малдын саны жана түрү маркумдун коомдогу ээлеген социалдык абалына, байланыш-катташтарынын аз-көптүгүнө, материалдык шарттарына жараша болот. Биз топтогон этнографиялык материалдарга караганда айыл жеринде жашаган колунда бар адамдар бир жылкы, бир уй союшат. Бир уруудагы туугандар семиз малды сураштырып, баасын бычып, коңшу айылдан болсо да таап келишет. Ал эми материалдык абалы начар адамдар деле кыйналышына карабай намыстанып уй союп узатышат.

Мурда эл ичинде кеңири тараган материалдык жардам азыр деле уланып келе жатат. Таласты жердеген кыргыз уруулары ортосунда жамандык болгон учурда өз ара жардам көрсөтүү үчүн белгилүү бир суммадагы акча чогултуп берүү жагы макулдашылган. Жергиликтүү элдин тилинде аны ракана, ража деп аташат.

XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында күйөөсү өлүп, каралуу болгон аял күйүтүн билдирүү максатында бетин кан чыгарып тытып, күйөөсүнө күйүп-бышканын далилдеген. Антпесе абысындары же айылдагылар ушак-айың сөз кылышкан. Бирок азыркы убакта бул ырым аткарылбайт. Айыл тургундары, жек-жааттары, тааныштары жана өлгөнгө келгендер аза күткөн аялга кошулуп ыйлап, кошок айтышат. “*Калган өмүр жашын силерге берсин*”, “*көп ыйласаңар, өлгөн адам сууда жатат экен*” деген өңдүү кайрат сөздөрүн айтып, сооротушкан. Куран окулгандан кийин ый токтолгон. Кээ бир адамдын өлөр алдында айткан керээзинде сөөгүн кимдерге кармата тургандыгын айтып кеткен учурлары да болот [АТМ: 11].

Өлүктүн жашына, жынысына карап көңүл айтуунун үлгүлөрү бар. Мисалы, жаш бала өлгөндө ата-энесине “*кудай берерин унутпасын*” дейт. Элдин ишеними боюнча “наристе бала күнөөсүз тиги дүйнөгө барганда түз бейиштен орун алат, кийин атасына же энесине колун берип, чыркырап күнөөсүн жеңилдетүүгө жардам берет” деп эсептелет.

Ал эми бирөөнүн ата-энеси, же туугандарынан бирөө, же аялы, же күйөөсү өлгөн болсо ага анын

арты кайырлуу болуусун тилешип, артында калган бала-чакасынын амандыгын тилөө керек экендиги жөнүндө көңүл айтылат. Ар ким сөз байлыгына жараша жылуу сөз сүйлөп, кайгылуу адамдын көңүлүн алууга аракет кылат.

Сөөктү негизинен жай казылып даяр болгонго чейин кармашат. Алыста жүргөн кыздарын, балдарын күтүү үчүн аны үч күнгө чейин кармаган учурлар да болот. Ал эми мусулман динин бекем туткандар “өлгөн адамдын денеси муздай электе коюу керек” деп бир күндө жайга берген учурлар да көбөйө баштады. Мында бир күндө жайды казып даяр кылуу оор болгондуктан мечиттеги жамааттардан жардамга келишет.

Майытты сууга жуунун өзүнчө тартиби бар. Сөөккө түшүүчүлөр белгиленип, молдолордун башчылыгы менен даарат алынат. Өлүк жаткан бөлмөгө же боз үйгө киришет, маркумдун денесинин астына кленка таштайт. Көп учурда сөөктү жууганга үч киши кирет. Алардын арасынан бирөөсү башчылык кылат, калгандары анын айткандарын аткарат. Маселен, экинчиси суу куят, үчүнчүсү өлүктү оодарууга жардамдашат. Эки киши колуна кепиндеги ак матадан колдоруна ороп, майытты жууйт. Майытка түшкөндөр үч топко: башы (сөөгү), жөлөгөнү, суу куйганга деп бөлүнөт. Аял киши болсо сөөгүнө төркүнүнөн жеңеси же келини, жөлөгөнүнө жакын абысыны, аягына жана суу куйганына уруулаш тууганынан кезеги келген аялдар түшөт. Жергиликтүү кыргыздардын салты боюнча көшөгөнү кудагыйлар кармайт. Анын дагы тартиби бар. Көшөгөнүн башын уул баланын кайын журту, ал эми этегин кыз баланын кайын журту кармайт. Эгер маркум эркек киши болсо, аны жууганга үч киши даярдалат. Ал милдетти аткарууга уруу ичиндеги топтордон кезеги келген эркек адамдар түшөт. Жуугандарга атайын түйүнчөктөргө кийиттер даярдалат: сөөгүнө түшкөнгө үч сыйрадан, жөлөгөнүнө бир сыйра, аягына түшкөнгө бир сыйра кийит жана кепич, маасы, чулгоосу менен салынат. Ал эми суу куйганга бир сыйра жана жаңы чайнек, пиала ж.б. салынат. Изилдөөчү Т.Ж. Баялиева кыргыз элинде каза болгон адамды эки жолу жуугандыгын белгилөө менен, биринчи жолкусунда жакын туугандары аткарсан, кийинкисинде таза болгудай кылып аткарылганы тууралуу жазган [1, 71-б.]. Айрым Орто Азия элдеринде сууга жуу менен катар эле маркумдун күнөөсүн кечүүгө байланышкан ырым жасалган. Башкача айтканда “анын денеси гана эмес, жаны да тазаланат” деген ишеним болгон [6, 239-б.], [5, 132-б.].

Акыркы жылда ислам дининин ар кайсы агымдарына кирген жаштардын саны Таласта да көбөйдү. Алардын ислам дини тууралуу терең билимдери бол-

богондуктан, башкаларга туура эмес ойлорун таңуулагандар да кезигет. Мындай жагдайлар адам каза болгондон кийинки ырымдарды, салттарды аткарууда да карама-каршылыктарга алып келип жатат. Бирок эл мурдатан бери келе жаткан ата салтын сактоого маани беришет. Эгер балдары “башкача тартип менен коём” деген кырдаалдарда деле туугандар ага жол бербей койгон учурлар кездешкени байкалат.

Үйүнөн мындан кийин “өлүк чыкпай токтосун” деген ырым менен “*улук саам*” деп үч жолу боз үйдүн улагасына майыттын баш жагын тийгизет. Мындан кийин “ак жалгасын, жамандык болбосун” деп өлүктүн ордуна ун себелейт. Бир үйдөн эки өлүк катар чыкса же аралыктары жакын болсо, боз үйдүн түндүгүнөн коломтонун ортосуна ташты жип менен тартып байлап коёт. Бул “мындан ары өлүм таштай болуп, жамандык болбосун” деген ырымы болгон.

Майыттын жайын казып даярдоодо жергиликтүү элдердин ортосунда ич ара айырмачылыктар бар. Аны жакын уруулардагы кишилер казып даярдашат. Кыргыздарда уруулар ортосундагы кезекти сактоо менен казышат. Тартип боюнча бул маанилүү милдетти аткарууга майыт чыккан уруудан эч ким чыкпайт, ал башка жакын топтогу уруулардын өкүлдөрүнө жүктөлүшү керек. Жамандык болгон учурларда бул ишти жөнгө салып турууга шайланган адам болот. Ошол адам кимдин кезеги экенин айтып чыгарат. Мындай учурда башка иштерди жыйыштырып коюп, кезеги келгендер милдетин аткарышат. Жай казгандарга тамак-аш алып барып берип туруу кеңири колдонулат. Жер таштак, катуу болсо күчтүү тамак бербесе болбойт деп маркумдун жакын туугандарынан келип, жайдын казылыш сапатын, белгиленген убакытка чейин үлгүрөбү же жокпу деп, жайчыларды карап курсактарын тойгузуп кетип турат. Эгер аял киши өлсө эркек бир тууганы даярдалып жаткан жайдын ичине түшүп текшерип чыгат [АТМ: 8]. Жайдын капталына, таманына көңүл буруп, кенен казуусун суранат жана ыраазычылыгын айтат. Коногу күнү мүрзөчүлөргө эт тартылып сыйланат. Кийинки жылдары жай казгандардын акысына белгилүү бир суммадагы акча жана чоң килем берилип жүрөт.

Мүрзөнүн кайсы жеринен жайды каздыруу керек экендиги да маанилүү. Мурда өтүп кеткен жакындарынын жанына койдургандар да болот. Адамдардын ишениминде эң жакын туугандар мүрзөдө да бир жерди ээлеп жатса жакшы деп эсептелет. Көбүнесе мүрзөдө орундун боштугуна жараша коюлат.

Жаназа окулардын астында өлгөн адамдын баласы же бир тууганы элдин алдына келип “*аласа – бересеси барбы?*” деп үч жолу сурайт. Бул сөөктү коюуга байланыштуу мусулмандык парзды алпарып жаткан молдонун айтуусу менен жасалат. “*Аласасы*

бар болсо кечтим, бересеси бар болсо мен берем” [АТМ: 8] деп айтат. Ушундан кийин жаназа окулат. Элдин ишениминде жаназага тургандардын саны канчалык көп болсо, ошончолук сообу тиет. Ошондуктан даарат алып, жаназага турууга даярдангыла деп кишилерди үндөгөндөр да болот. Жаназа окулуп бүтөөрү менен табытка салынган маркумдун денесин көтөрүп мүрзөнү карай эркектер бет алат. Эгер коюла турган жай жакын болсо улам кезектешип жөө көтөрүп барышат, ал эми мүрзө алыс болгон учурда жүк ташуучу машинага салышат.

Маркумдун денесин кепини менен жайга коюну молдо жетектеп, жайгаштыруу үчүн ичинен кабыл алгандарга көрсөтмө берип турат. *“Актыгын ким аласа, көргө ошол адам коёт”* деп аял кишини да, эркек кишини да бир тууганы акыркы сапарга узатып, өз колу менен коёт. Сөөктү көргө жайгаштырууда жүзү кыбылага каратылып коюлат. Андан кийин келген адамдар бир уучтан топурак салып чыгышат. Айрым кишилер башка жайга келе албай калган адамдардын *“топурак салып кой”* деген аманатын да аткарышат. Казанакты бекиткенден кийин жай казгандын тартибинде барган кишилердин бирөөсү үч жолу кетмен чабат, ошол биринчи кетмен чапкан адам үч жолу кетмен же күрөк менен жайга топурак ыргытат. Акыркы мезгилдерде сөөктү коюп жатканда адамдарга ислам дини, шарияттын талаптары тууралуу молдо тарабынан нуска сөз айтылып турат. Бул иш бүткөндөн кийин молдо коюлган кишинин арбагына багыттап куран окуйт. Андан кийин мүрзөдө жаткан жалпы арбактарга арналып куран окулат.

Майытты жерге көмгөндөн кийин бир тууганы же баласы өлгөн адамды *“кандай киши эле?”* деп үч жолу сурайт. Бул ырым түрк тилдүү элдерде кеңири колдонулат. Ал эми үйдө калган аялдардан кызы же келиндери отурган бөлмөлөрдөн сурап чыгат. Жайдагылар да, үйдөгүлөр да *“жакшы киши болчу”* деп жооп беришет. Кыргыз элинде өлгөн адамды эч убакта жамандаган эмес. Эгер ал адамдын жаман жактары болсо *“жер жамандап барбасын”* деп айтып коюшкан.

Келген жек-жааттарга жана тууган-уруктарга *челпек жана жыртыш*, берилет. Челпек – бул кадимки оймо же кыйма. Жыртышка бир челпек, өлгөн адам аял киши болсо ийне, жип жана момпосуй, тоочтор салынып, түйүлүп жалаң гана аялдарга таратылат. Челпекти каза болгон адам узак жашка чыккан учурда гана берет. Бирок ал эркек киши болсо ийне, жип кошулбайт. Өлгөн адам жаш болсо жыртыш эле берилет. Азыркы убакта сөөктү коюуга бай-

ланыштуу милдетин аткарганы барган адамдар жыртышы деп кол аарчы алган учурлар көп. Ал эми мүрзөдөн топурак салганы барган эркектерге бет аарчы таратылат.

“Майыттын моюну катпай кетсе, аркасынан бирөөнү алып кетет” деп чочулашат. Майыттын көзү ачылып кетсе, анда анын *“дүйнөгө көзү тойбой кетти”* деп түшүнүшкөн. Эски мүрзө толуп калса, жаңы мүрзөгө биринчилерден болуп аял киши коюлбайт. Эгер *“аял киши коюлса, арты-артынан өлүм болуп кетет”* деп коркушат [АТМ: 9].

Жогорудагылардын натыйжасында, адам каза болгондон тартып сөөктү жайына койгонго чейинки каада-салттар бир жагынан моралдык-психологиялык татаалдыгы менен айырмаланат. Ар бир адамдын башына келе турган жамандыкта жардам кылып, аза-кайгыны бөлүшө билүү салты сакталып келе жатканы даана байкалат.

Адабияттар:

1. Баялиева Т.Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов [Текст] / Т.Дж. Баялиева. - Фрунзе: Илим, 1972. - 170 с.
2. Губаева С.С. Путь в зазеркалье (Похоронно-поминальный ритуал в обрядах жизненного цикла) [Текст] / С.С. Губаева // Среднеазиатский этнограф. сб. - М., 2001. - Вып. 4. - С. 164-174.
3. Кочкунов А.С. Жилище в системе традиционной похоронно-погребальной обрядности кыргызского народа [Текст] / А.С.Кочкунов // Этнографическое обозрение. - 2008. - №5. - С. 144-159.
4. Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) [Текст] / А.С. Кочкунов. - Б., 2013. - 320 с.
5. Писарчик А.К. Смерть. Похороны [Текст] / А.К. Писарчик // Таджики Каратегина и Дарваза, III. - Душанбе, 1976. - С. 118-164.
6. Троицкая А.Л. Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины верхнего Зеравшана [Текст] / А.Л. Троицкая // Тр. Инст. этнографии АН СССР. Нов. сер. - Л., 1971. - Т. 97. - С. 224-255.
7. Керимбаева Анаркүл, 65 жашта, кушчу уруусу, Кара-Буура району, Бакайыр айылы.
8. Көкөев Теңдик, 34 жашта, алакчын уруусу, Бакай-Ата району, Түйтө айылы.
9. Султанова Рысбү, 87 жашта, байдөбөт уруусу, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
10. Ташенова Бибахадша, 63 жашта, найман уруусу, Манас району, Кеңеш айылы.
11. Токторалиева Алмаш, 61 жашта, шабото уруусу, Талас району, Кырк-Казык айылы.